

लमाणांच्या आर्त वेदनांचे स्पंदन:लदनी

श्री. गौरीशंकर दत्तात्रय खोबरे,
संशोधक विद्यार्थी,
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर
सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर
संपर्क - 8788177517

सारांश :

दलित आत्मकथनातील संघर्षाचा लढा जितका समाजाशी निगडीत असतो तितकाच स्वतःला प्रकट करताना विद्रोहाची कास धरून संघर्षाने पेटलेला जणू निखाराच असतो. जातीव्यवस्थेमुळे संघर्षमय जीण वाट्याला आल्याने ते आत्मकथनाच्या माध्यमातून साहित्यात अविष्कृत होतं आणि वास्तवाच भान येतं. या दलितासोबतच भटक्या-विमुक्तांच्या जीवन संघर्षात शिक्षण दूरगामी व परिणामकारक ठरलं. या समाजातील लोकांची आत्मकथने मराठी साहित्याला आशयसमृद्ध करण्यात अग्रेसर ठरली. मोगलांच्या काळात राजस्थानातून उपजीविकेसाठी भटकंती करत लमाण किंवा बंजारा समाज संपूर्ण भारतात विखुरला गेला. कामधंद्याच्या शोधात पोटाची खळगी भरण्यासाठी हा समाज एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भटकत राहिला. या समाजाचं वेदनाकारि, हृदयद्रावक जगणं नामदेव चव्हाण यांनी 'लदनी' या आत्मकथनातून प्रातिनिधिक स्वरूपात मांडलेलं आहे. प्रस्तुत 'लदनी' या आत्मकथनातून लेखकाच्या वाट्याला आलेला अपमान, तिरस्कार, खडतर व पशुवत आयुष्य, कुटुंबाची होरपळ यांचा सामना करत शिक्षण हेच परिवर्तनाचे साधन मानून न्यायदंडाधिकारी पदापर्यंत पोहोचण्याची त्यांची जिद्द प्रत्ययास येते. 'लदनी' केवळ साहित्यगुणांनी संपन्न असं आत्मकथन नाही तर तो एक व्यापक अर्थानं लमाण-बंजारा समाजाचा मागील शतकाचा व्यापक सामाजिक पट आहे. म्हणून मराठी साहित्यात 'लदनी' प्रकाशित होणं ही महत्त्वाची भर आहे.^१ या आत्मकथनात लेखकाच्या वयाच्या पस्तीशीपर्यंतचा कालखंड आला आहे.

पारिभाषिक संज्ञा : लमाण, बंजारा, छावणी, आत्मकथा, नायकप्रधान संस्कृती, आदिवासी, भटके विमुक्त, दलित.

लदनी आत्मकथनातील मी:

लेखक नामदेव चव्हाण हे तांड्यात लमाण या भटक्या समाजात जन्माला आले होते. लमाणांच्या तांड्याला कुठेही कायमस्वरूपी वास्तव्यास थारा नसायचा. गावकुसाबाहेर या समाजाच्या पदरात उपेक्षित जीण बांधलेलं. 'गायी-गुरांच्या पाठीवरच आमचा संसार- लदनी',^२ या वाक्यातून लेखक लमाण समाजाच जगणं आणि वास्तव याचे चित्र उभे करतो. गायी-बैलाच्या पाठीवर चंबुगाबाळ लादून सतत एका जागेवरून दुसऱ्या जागी भटकाव लागायचं. गावोगावी फिरून पालं ठोकून स्वतःच्या व भावंडाच्या आयुष्यात आलेल्या दुःखाने माखलेल्या अनुभवाचे भावविश्व 'लदनी' मधून व्यक्त होते.

जन्मापासूनच लेखक भीषण वेदनांचा साक्षीदारचा होता. चुंगी ता.अक्कलकोट येथील डोंगरी मोरे यांच्या मळयाजवळील छावणीतील लेखकाच्या जन्माची मन हेलावून टाकणारी चित्तरकथा लेखकाची याडी(आई) सांगायची. गुरांच्या गोठ्यात रक्तबंबाळ अवस्थेत जन्माला आलेला नामदेव स्वतःचे अस्तित्व सांगताना जन्मतःच माझ्या नशिबी रक्तच रक्त होतं असे उद्धिदमन मनाने म्हणतो. 'नाळ कापायला चाकू नव्हता की सुरा नव्हता. शेवटी गुन्ह्यांच्या गोठ्यात पडलेल्या चिपाड्याने माझी नाळ कापण्याचा प्रयत्न केला, पण नाळ कापता कापत नव्हती. शेवटी दगडाने ठेचून नाळ तोडून टाकली. जन्मजातच रक्तबंबाळ.'^३ गुरांच्या शेणामधून ज्वारीचे दाणे मिळवून त्यापासून खिचडी बनवून ही भावंडे आपल्या पोटाची भूक शमवायचे. कनिराम म्हणजेच नामदेवचे बाबा अशिक्षित असूनही या विदारक परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी पोरानांच्या शिक्षणाकडे डोळसपणे पहायचे. पोराना त्यांनी शाळेत धाडले. त्यांनी पोराना नियमित अभ्यासाला बसविले. नामदेव बालपणी नदीच्या पाण्यात हुंदडत, जंगलातील रानमेव्याचा आस्वाद घेत, बाबा व याडीला कामात हातभार लावत वाढला होता. अंगावरचे फाटलेले कपडे, केसात उवा-लिकांचे साम्राज्य असले तरीही बाबांच सपान उराशी बाळगून नामदेव आपल्या शिक्षणात रमत गेला. नामदेव दुसरीच्या

वर्गात शिकत असताना वर्गात आला की मुलांचा गोंधळ सुरू व्हायचा. 'नाम्या आला रे, नाम्या आला रे, लमाण तांडा' झिपरीला गोंडा' लमाण तांडा' झिपरीला गोंडा' असे ओरडायचे. गावातील लोकांनी केलेली हेटाळणी, पोलिसांनी कुटुंबाला दिलेला अघोरी त्रास, भुकेने निर्माण होणारी व्याकुळता, दारूच्या भट्टीजवळ गेलेलं बालपण, हायस्कूल मध्ये चड्डी चोरीचा झालेला आरोप, यामधून नामदेवला समाजातील विरोधाभास प्रखरतेने जाणवला. लोकशाही देशात माणसाला जनावरापेक्षा भयानक जगणं सोसाव लागतं. त्यांनी या प्रत्ययकारी वेदनाना अश्रुतून मोकळं करण्याऐवजी शिक्षण आणि लेखणीच्या माध्यमातून व्यक्त केले आहे. नामदेव चपळगाव येथील ग्रामीण विद्या विकास विद्यालयात आठवी शिकला. पुढे नववी व दहावीपर्यंतचे शिक्षण बाळे येथील ज.रा.चंडक प्रशालेत पूर्ण झाले. नामदेव लहानपणापासूनच काटक व शरीराने धडधाकट होता. शाळेतील मास्तर त्यांची कामे नामदेवला सांगत असायचे. त्यांच्या मुलींना उचलून एस. टी. स्टॅण्डपर्यंत नेणं, घरी पाणी आणणे, शाळेला दांडी मारणाऱ्या पोरांना उचलून आणणे अशी कामे करावी लागायची. 'पण काहीही असो, मला लहान वयातच मास्तरांची सेवा करण्याची संधी मिळाली.' असे लेखक म्हणतो.

लमाण समाजाचे चित्रण :

बंजारा समाजाला रोजगार व उदरनिर्वाहाचा शोध घेण्यासाठी सतत गावोगावी भटकत राहावं लागायचं. आधीच्या गावातील पोलिस पाटलाचे चांगल्या वर्तुणकीचे सर्टिफिकेट दुसऱ्या गावाच्या पोलीस पाटलांना दाखवूनच माळरानावर पालं ठोक्याला परवानगी मिळायची. लेखकांनी वि.म.कुलकर्णीच्या कवितेतील

‘चालला लमाणाचा तांडा| एका गावाहून दुजा गावाला ||

या दोन ओळींचा संदर्भ देत लमाणाच जगणं कसं असतं, हे 'लदनी' या पुस्तकात सांगितले आहे. या समाजाच्या अस्थिर, भटक्या, दुःखी, पीडादायक, पशुवत जगण्याचा उच्चवर्णीयांनी नेहमीच फायदा उचलला.

छावणीतल्या लोकांचा पेहराव बघूनच गावातील लोक त्यांना दूर करायचे. पुरुष लोक धोतर, बाराबंदीचा शर्ट, डोक्यावर फेटा नेसायचे तर बाया चोळी, लेहंगा, डोक्यावर ओढणी नेसत. श्रीमंताच्या शेतामध्ये राबराब राबणे, खडी फोडणे, हातभट्टीची दारू गाळणे, जांभळं विकणे, अशी मिळेल ती कामे करून कधी उपाशी तर कधी अर्धपोटी राहून कुटुंबातील लोकांची गुजराण होत असे.

नामदेव चव्हाण यांनी या आत्मकथनातून लमाण जातीतील लोकांच्या आहारातील चिंचात गूळ टाकून तयार केलेले आंबट पाणी 'फऊसू', गव्हाची लापशी, चुरमो, गव्हाची खीर, शिकार करून आणलेलं मटण, बोकडाच्या रक्तात ज्वारीचे पीठ व पाणी मिसळून शिजलेल्या मटणात टाकून बनविलेली सळोई अशा पदार्थांचा उल्लेख केला आहे. 'सळोई म्हणजे बंजारा छावणीतील सगळ्यात आवडता पदार्थ. बंजारा लोक कोठेही गेले तरी सळोई करतातच. सळोई खाणाऱ्यालाच सळोईची चव कळते.'

आजही बंजारा लोक उपाशीतपाशी राहून खितपत पडलेले आढळतात. त्यांच्याकडे मालकीच असं काहीच नाही. शेतावर मोलमजुरी करून, ऊसतोड करून जीवन जगताना आढळतात. असे असले तरी या समाजातील चालीरीती, सण-समारंभ, नवस, या परंपरा जोपासल्या जात आहेत. तांड्यातील लमनाची प्रथा तब्बल महिनाभर पार पाडली जाते. लमनाच्या अगोदर एक महिनाभर नवरदेव नवरीच्या घरी राहायला येतो. सार्वजनिक उकिरड्याजवळ नवऱ्याला बसवून तेथून मिरवणुकीने त्याला नवरीच्या घरी आणले जाते. मग साडी-तांडणे, वरदाई, गोठ यासारखे कार्यक्रम महिनाभर झाले की शेवटचे चार दिवस लग्नविधीचे होतात. हळदीचा कार्यक्रम झाला की, घोटा घासणे हा कार्यक्रम उरकतात. वडत्या तिसऱ्या दिवशी लग्न लावतो मग कोळ्या खाण्याचा कार्यक्रम होतो. पुढे सुपारी खेळणे आणि शेवटी सुवाडी होऊन लग्न पूर्ण होई. तांड्यातील सर्वजण या लग्नात सहभागी असतात. बारसे, होळी, या प्रसंगी बंजारा समाज आपली परंपरा जोपासत आहे.

लदनी आत्मकथनातील स्त्री-जीवनाचे चित्रण :

लेखकाची आई(याडी) सीताबाई ही या आत्मकथेतील मुख्य स्त्री पात्र साऱ्या लमाण समाजातील स्त्रियांचे प्रतिनिधित्व करते. आपल्या मुलांवर जिवापाड प्रेम करणारी याडी अशिक्षित असूनही बाबांच्या सोबत मुलांच्या शिक्षणाकडे डोळसपणे पहायची. नामदेवला शाळेत घालायला याडी सोबत आली. तेव्हा गावातल्या पोरानी चिडवलेल बघून याडीने समजूतदारपणे दिलेलं बळ नामदेवच शिक्षण सुरू करण्यासाठी लाखमोलाच ठरलं.चपळगाव वरून शाळा सोडून आल्यामुळे नामदेवला बाबांनी खूप मारल तेव्हा कळवळणारी माय सीतायाडी आगतिक असूनही पोरान्या शिक्षणासाठी ठाम राहिली. भल्या पहाटे उठून घरची कामे उरकून बाबासोबत दारू गाळण्याला हातभार लावणारी याडी खूपच सोशीक होती. बंजारा बाया तांड्यावर दारू प्यायला आलेल्या गावातील लोकांच्या व पोलिसांच्या अत्याचाराला धाडसाने सामोरे जायच्या. सगुणाबाईने नशेत धुंद असणाऱ्या खिलंपट लोकांच्या विपरीत चाळयाला त्या कधीही भीक घातलं नाही. हलगीच्या तालावर बंजारा बाया ताल धरून नाचत असतात. बंजारा बायांचा 'ढावलो', होळीला नाचगाणे तर खूपच खास आहे. शिक्षणात सातत्य राखणारी नामदेवची बहीण विठाबाई, निरागस व गोडस छोटी बहीण सोनल, बाळंतिणबाईच्या सुखरूप प्रसूतीची जबाबदारी पेलणारी पेमलामामी, लहानपणी लग्न झालेली पन्हाभावजय, हायस्कूलमध्ये चोरीचा आळ आल्यावर नामदेवची आस्थेने विचारपूस करणाऱ्या पाटील मॅडम, उच्च शिक्षण चालू असताना कुटुंबाची जबाबदारी पेलणारी लेखकाची पत्नी लक्ष्मीबाई अशा अनेक स्त्री व्यक्तिरेखा लमाण समाजातील स्त्रीजीवनावर प्रकाश टाकतात.

पोटासाठी हातभट्टीत दारू गाळण्याची हतबलता :

पडेल ते काम करून पोटाची भूक मिटविण्यासाठी लमाण समाज मोलमजुरी करायचा, खंडाने शेती करायचा, जंगलात प्राण्यांची शिकार करायचा. जेव्हा कुठे कामच मिळत नव्हतं तेव्हा स्वाभीमान बाजूला ठेवून दारू भट्टी पेटवून दारू गाळण्याचे काम करण्याशिवाय कोणताच पर्याय त्यांच्यापुढे उरत नव्हता. अर्थात दारू गाळण्यानेही त्यांचं पोट भरत होत अस नाही. आपल्या 'लदनी' या आत्मकथेनातून लेखकाने दारूचा व्यवसाय किती कष्टप्रद होता आणि त्यामुळे अखळ्या तांड्यात कधी कधी मोठी संकटे कशी यायची; याबद्दल अतिशय भीषण वास्तव मांडले आहे. पोलीस हप्त्या वसूली करूनही तांड्यावर रेड टाकायचे. पुरुष मंडळी लपून बसायचे. पोलीस तांड्यातील बायांना घाणेरड्या भाषेत शिवीगाळ करायचे, बायांच्या अंगचटीला लागायचे, फुकटची दारू ढोसायचे, सगळं रसायन सांडायचे. एवढच काय जाताना दारूच्या बाटल्या खिशात घालून जायचे. याशिवाय लोक उधारीवर दारू घेऊन जायचे पण पैसे वेळेवर मिळायचे नाहीत. चोरी, दरोडा यापासून लमाण समाज दारू गाळण्याच्या व्यवसायामुळे लांब होता. गावच्या श्रीमंत आणि दारूड्या लोकांना लमाणगाची दारू चालायची, लमाणगाच्या बाया चालायच्या पण लमाण समाज चालत नव्हता. एकीकडे पोलिसांची भीती आणि दुसरीकडे गावातल्या लोकांची अरेरावी, लंपटपणा यांच्यामुळे छानगीतल्या लोकांच्या तोंडचा घास हिरावून घेतला जात होता. याविषयी मनात विचारांचे काहूर माजलेल्या अवस्थेत लेखक म्हणतो, 'माझं जीवन सतवासतवीतच चालू होतं. माणूस माणसाशी असं का वागतो? आम्ही वार्ड की ते वार्ड? आमचं चुकतं का त्यांचं चुकतं ? कोण श्रेष्ठ आणि कोण कनिष्ठ? याच उत्तर मला सापडलं नाही.' १ पोटासाठी हतबल अवस्थेत नाइलाजाने दारू गाळण्याचे एक शापित काम लमाण समाज करत राहिला आहे.

लदनी आत्मकथेतील ग्रामीण जीवनाचे चित्रण :

गावापासून दूर असणारी लमाणगाची छानगी नायकप्रधान संस्कृती जोपासणारी असते. त्याचबरोबर रिती, रुढी, परंपरा आणि आपली लमाणगी (गोरमाटी) बोलीभाषा यांची जपणूक करणारी आहे. नायक हा तांड्याचा प्रमुख असतो. नायकाला मदत करण्यासाठी कारभारी व पंचमंडळी निवडली जाते. लमाण समाजाची वस्ती कमी लोकांची असते. झोपडीत किवा उघड्यावर पाल टाकून आपला संसार हालअपेष्टा सोसत दिवस काढायचे. सर्व लमाण तुळजाभवानी मातेचे व श्रीमंत सेवालाल यांचे निस्सीम भक्त असतात. देवीच्या नावाने बोकडाचा बळी दिला जायचा.

'लदनी' मध्ये कुरनूर, चुंगी, चपळगाव, निलेगाव या गावातील ग्रामीण जीवनाचे वर्णन आढळते. लेखकाला शिक्षणाचा लळा लावणारे टिंगरे गुरुजी, पोलीस पाटील बाळकृष्ण पाटील, गावची खबर ठेवणारा बाज्या न्हावी, पोष्टमन नबीलाल, गोपाळ

चांभार, हॉटेलवाला भीमराव काळे, महेबूब खाटीक, वर्गमित्र तानाजी भंवर इ. व्यक्तिरेखांच्या वर्णनातून तत्कालीन ग्रामीण जीवन अधोरेखित होते.

निष्कर्ष :

आदिवासी, भटके विमुक्त, दलित हे या देशाचे मूळ नागरिक असूनही त्यांना दरोडेखोर, फिरस्ते, लफंगे ठरविले. लमाण समाज हजारो वर्षांपासून लवणाचा व्यापार गायी गुरांच्या पाठीवर लदनीच्या साहाय्याने करत होता. आजही त्यांच्या वाट्याला उपेक्षितांचं जीण वाढून ठेवलेलं आढळते. पण याची चाड या संवेदनाहीन, भावनाहीन समाजाला अजिबात नाही. निवृत्त जिल्हा व सत्र न्यायाधीश नामदेव चव्हाण यांच्या 'लदनी' या आत्मकथनातून गरिबीत भटकं आणि लाचारीचं जगणं नशिबात येऊनही बाबा कनिराम यांनी दूरदर्शी पणाने शिक्षणासाठी आपल्या मुलांना प्रोत्साहित केलं, समाजाशी लढण्याचं बळ पुरवले, याच प्रभावी दर्शन होतं. उच्चवर्णीय लोकांकडून होणारी हेळसांड, जगण्यासाठीची धडपड, लमाण स्त्रियांना होणारा त्रास, समाजाने केलेलं शोषण सांगताना लमाण जातीचे विदारक वास्तव त्यांनी अत्यंत प्रामाणिकपणे व कठोरतेने या आत्मकथनातून सांगितले आहे. मराठी साहित्यात 'लदनी' च्या रूपाने भटक्यांच्या वेदनेला आपल्या लेखनातून सामाजिक भान मिळवून देणाचे दिव्य कार्य नामदेव चव्हाण यांनी केले आहे.

संदर्भसूची:

१. लदनी, नामदेव चव्हाण, प्रगती प्रकाशन, २०१९, प्रस्तावना, पृष्ठ आठ
२. तैत्रव, पृष्ठ क्र. ७
३. तैत्रव, पृष्ठ क्र. २
४. तैत्रव, पृष्ठ क्र. ४०
५. तैत्रव, पृष्ठ क्र. ४९
६. तैत्रव, पृष्ठ क्र. ८
७. तैत्रव, पृष्ठ क्र. ५४
८. तैत्रव, पृष्ठ क्र. ७३